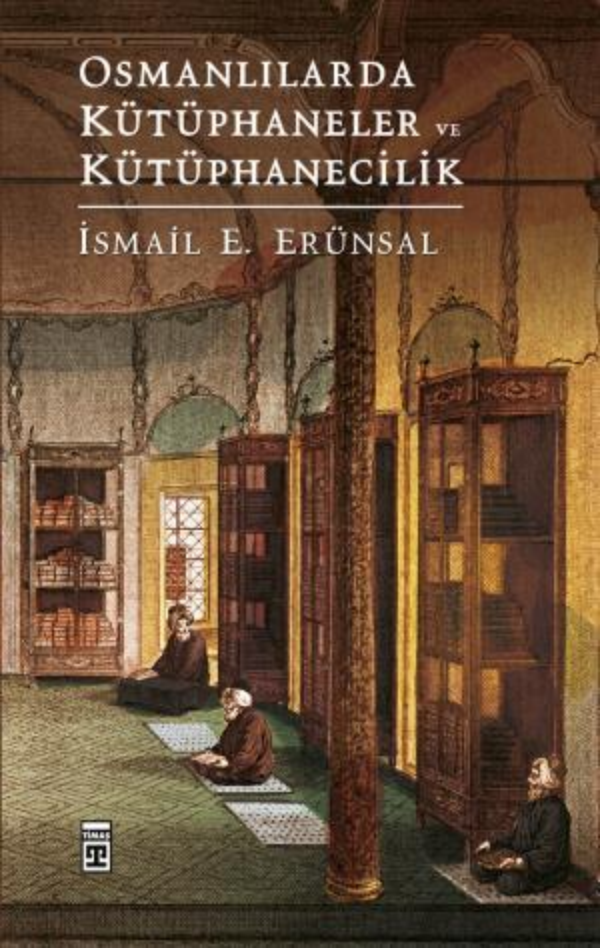

OSMANLILARDA KÜTÜPHANELER VE KÜTÜPHANECİLİK

İSMAİL E. ERÜNSAL

İçindekiler

Teşekkür 11

Önsöz 15

II. Baskıya Önsöz 21

Üçüncü Baskıya Önsöz

veya eski baskıların geçersiz olduğunun beyânı 25

Kısaltmalar 29

Giriş

Ortaçağ İslâm Dünyasında Kütüphaneler 35

Emeviler, Abbasiler 36

Endülüs 49

Kuzey Afrika 56

Fâtimîler 62

Eyyûbîler 69

Hamdânîler 75

Ammaroğulları 77

Zengîler 79

Memlûklar 81

Yemen Bölgesi: Resûlîler, Zeydîler 86

Büveyhîler 87

Sâmânîler 93

Gazneliler	94
Harizmşâhlar, Gurlular, İsmailîler	95
İlhanlılar, Timurlular	97
Selçuklular, Anadolu Selçukluları	99

I. Bölüm

Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinin Tarihî Gelişimi

A. Kuruluş Devri Kütüphaneleri	111
B. Câmi ve Medrese Kütüphanelerinden Müstakil Kütüphanelere	125
a. Fâtih Devri Kütüphaneleri	125
b. II. Bâyezid ve I. Selim Devri Kütüphaneleri	150
c. Kanunî Devriyle, XVI. Asrın Sonunda Kurulan Kütüphaneler	164
d. Kütüphanelerin İstanbul Dışına Yayılması ve Kitap Bağışları	190
C. Müstakil Kütüphaneler ile Büyük Medrese Kütüphanelerinin Ortaya Çıkışı	204
a. Köprülü Kütüphanesi	204
b. Büyük Medrese Kütüphaneleri ve Kitap Bağışları	209
c. III. Ahmed Devri Kütüphaneleri	215
ç. I. Mahmud Devri Kütüphaneleri	241
d. III. Osman ve III. Mustafa Devri Kütüphaneleri	269
e. I. Abdülhamid - III. Selim Devri Kütüphaneleri ve Kütüphanelerin Tanzimiyle İlgili Bazı Çalışmalar	282
f. II. Mahmud Devri Kütüphaneleri ve Evkaf ve Maârif Nezâretlerinin Kütüphanelere Yönelik Çalışmaları	312
D. Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri ve Islahı İçin Yapılan Çalışmalar	334

II. Bölüm

Vakıf Kütüphanelerinin Teşkilatı

- A. Kütüphane Personeli 397
 - a. Giriş 397
 - 1. Kütüphane Personelinin Seçimi ve Tayini 399
 - 2. Kütüphane Personelinin Azli 404
 - 3. Kütüphane Personelinin Ücretleri 405
 - 4. Personel Ücretlerinin Artırılması 407
 - b. Vakıf İdarecileri 414
 - 1. Nâzır 414
 - 2. Mütevellî 417
 - c. Kütüphane Görevlileri 420
 - 1. Hâfız-ı Kütüb 420
 - i. Hâfız-ı Kütübde Aranan Vasıflar 421
 - ii. Hâfız-ı Kütübün Seçimi ve Tayini 429
 - iii. Hâfız-ı Kütübün Görevleri, Sorumluluğu ve Azlini Gerektiren Sebepler 432
 - iv. Hâfız-ı Kütübün Ücreti 444
 - v. Hâfız-ı Kütüblerin Sayısı 455
 - vi. Hâfız-ı Kütüblüğün Başka Bir Kimseye Devri 457
 - vii. Hâfız-ı Kütüblüğün Babadan Oğula Geçmesi 458
 - 2. Hâfız-ı Kütüb Yamağı 459
 - 3. Kâtib-i Kütüb 460
 - 4. Mücellid 463
 - 5. Bevvâb ve Mustahfız 468
 - 6. Ferrâş 469
 - 7. Kütüphanelerin Tamir ve Bakımıyla Görevli Personel 471
- B. Kütüphane Koleksiyonları 472
 - a. Ana Koleksiyonun Kuruluşu 472
 - b. Koleksiyonların Zenginleştirilmesi 482
 - c. Koleksiyonların Özellikleri 494
 - ç. Koleksiyonların Sayım ve Kontrolü 498

C. Vakıf Kütüphanelerinde Yapılan Kataloglama Çalışmaları ve
Hazırlanan Kataloglar 509

Ç. Yararlandırma 540

a. Kütüphanelerin Açık Olduğu Gün ve Saatler 540

b. Kütüphanede Okuma, İstinsah, Öğretim,
İbadet ve Diğer Faaliyetler 545

c. Ödünç Verme (Îâre) 552

d. Kütüphane Okuyucuları 583

D. Bütçe ve Muhasebe 593

E. Kütüphane Yapıları ve Kütüphane Eşyası 602

Sonuç 611

Ekler 617

Bibliyografya 753

Dizin 861

Giriş

Ortaçağ İslâm Dünyasında Kütüphaneler

Orta Çağ İslâm dünyasında kitap telifinin ve kütüphâne tesisinin yoğun bir şekilde görüldüğü Abbasilerin beş asır süren hilafeti süresince (132-656/750-1258), gerek Abbasi halifeleri, vezirleri, âlimleri ve diğer sınıflara mensup şahısların, gerekse de Abbasi hilafetini tanımakla birlikte müstakil devlet tesis etmiş bulunan Büveyhîler ve Selçuklulara mensup kişilerin kurdukları kütüphânelerin tarihî gelişimini kronolojik olarak verebilmek, kaynakların bu konuda yeterli bilgi vermemeleri yüzünden, mümkün olmamaktadır. Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda da böyle bir yol izlenmemiştir. Y. Eché¹ ve onu takip eden Muhammed Mahir Hammâde² ve Yahya Sâ'atî'nin³ eserlerinde takip edilen, kütüphâneleri kuruluş yerine göre sınıflandırma ve kütüphânelerin gelişimini Mescid-Beytü'l-Hikme-Dârü'l-İlim-Medrese ekseninde gösterme sistemi ise, tatmin edici bulunmadığı gibi sınıflandırmada zorlama olduğu yolunda tenkitlere de uğramıştır.⁴ Bu yüzden bu bölümün yazılmasında, Orta Çağ'daki İslâm coğrafyasının karmaşıklığı önemli bir mahzur teşkil etmesine rağmen, belli bir coğrafyada hüküm süren hânedânların ön plâna çıkarıldığı bir yol izlenmiştir. Konunun

1 Youssef Eché, İslâm dünyasında erken devirlerde kütüphânelerin gelişmesinde Beytü'l-Hikme-Beytü'l-İlim devri gibi birbirini takip eden iki devrenin bulunduğunu kabul eder. Bkz: *Les Bibliothèques Arabes*, Damas 1967, s. 9-162.

2 Muhammed Mahir Hammâde, *el-Mektebât fi'l-İslam*, Beyrut 1998.

3 Yahya Mahmud Sâ'atî, *el-Vakf ve Binyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988.

4 George Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981, s. 24-27.

bu şekilde ele alınmasının okuyucunun zihninde İslâm kütüphânelerinin gelişimini daha açık bir şekilde canlandıracağı düşünülmüştür.

Orta Çağ İslâm dünyasında kütüphâneyi ifâde için farklı sözcüklerin kullanıldığını görmekteyiz: *Beytü'l-kütüb*, *Hizânetü'l-kütüb*, *Dâru'l-kütüb* ve son dönemlerde *Mektebe* gibi genel isimlerin yanında *Beytü'l-Hikmel* *Hazînetü'l-hikme/Hizânetü'l-hikme*, *Dâru'l-ilm* gibi bünyesinde kurulduğu kurumun özelliklerini aksettiren mecâzî isimler de vardır. Bu isimlerden en yaygın olanı *hizânetü'l-kütüb*dür.⁵

Tarihî Gelişimi

İslâm dünyasında kütüphânelerin ne zaman ve nerede çıktığına dâir kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, bu tarihi Asr-ı Saadet'e götürme temâyülü vardır. Ancak Asr-ı Saadet'te ve Hulefâ-yı Râşidîn devrinde, Hz. Ebû Bekir döneminde mushaf haline getirilip Hz. Osman devrinde çoğaltılan Kur'ân-ı Kerim nüshaları, Hz. Peygamber'in çeşitli devletlerin reislerine yazdığı mektuplar ve yaptığı andlaşmalar⁶ ve bazı hadis sayfaları⁷ dışında yazılı eser bulunmamaktadır. Bu yüzden Hz. Peygamber'in ibadet yanında öğretim faaliyetlerini de sürdürdüğü Medine'deki mescidinde ve Hulefâ-yı Râşidîn devrinde yaptırılan diğer mescidlerde, eğer kitap dolapları mevcut idiyse, bu dolaplarda Kur'ân ve hadis sayfaları dışında bir eserin yer almadığı muhakkaktır.⁸

Emeviler, Abbasiler

İslâm âleminde ilk kütüphânelerin, Kur'ân-ı Kerim ve hadislerin etrafında yoğun bir telif faaliyetinin başladığı Emeviler döneminde

- 5 Kütüphânelerin farklı dönemlerde çeşitli şekillerde isimlendirilmeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Abdurrahman b. Hamd el-Ekriş, "Mine'l-Hizâne ile'l-Mektebe. Mukârebe li-Ta'sili'l-Istilâh", *Mecelletü Câmiâti'l-İmâm Muhammed b. Su'ud el-İslâmiyye*, no. 35, Riyad 2001, s. 483-587.
- 6 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. M. Sait Mutlu, İstanbul 1966, s. 239; Aynı müellif, *Mecmu'atü'l-Vesâ'ikü's-Siyâsiyye*, Beyrut 1985, s. 102, 108, 137, 141, 147, 162; A. S. Qasimi, "Libraries in the Early Islamic World", *Journal of the University of Peshawar*, no. 6 (1958), s. 1.
- 7 Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri II*, Chicago 1967, s. 10-14.
- 8 Gâzi Hüseyin İnâye, *Menâhicü'l-bahsi'l-ilmî fi'l-İslâm*, Beyrut 1990, s. 247-248; İbnü'n-Neccâr, *Tarihü'l-Medineti'l-Münevvere*, Medine 1422 [2001], s. 225.

(41/661-132/750) aynı zamanda birer okul olarak da görev yapan mescidlerde ortaya çıktığı sanılmaktadır.⁹ Kaynaklardan öğrendiğimize göre bu devrede bazı âlimlerin de evlerinde önemli sayılabilecek sayıda kitaptan oluşan kütüphâneleri vardı. Hadisci İbn Şihâb ez-Zührî, İbn Abbâs, Abdülhakem b. Amr el-Cumahî, Ebû Kılâbe el-Cermî, Şu'be b. Haccâc, Küreyb, Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771), Urve b. Zübeyr, Süfyânüs-Sevrî (ö. 161/777) ve İbn Cüreyc gibi âlimlerin özel kütüphâneleri bu arada zikredilebilir.¹⁰ Kaynaklar bu âlimlerin kütüphânelerinden bahsederken “deve yükü defter/kitap”, “birkaç yük defterler”, “tavana kadar çıkan bir oda dolusu kitap” şeklinde ifâdeler kullanırlar.¹¹

İslâm dünyasında kütüphânelerin Hicrî I-II. (Miladî VII-VIII) asırlarda daha çok Beytül-Hikme veya Dârü'l-Hikme şeklinde adlandırılan araştırma kurumlarında yer aldığını görmekteyiz. Bu kurumlar Hicrî IV. (Miladî X) asrın ortalarına kadar varlıklarını sürdürmüşler ve bu asrın sonlarına doğru yerlerini dârü'l-ilimlere bırakmışlardır. Emeviler devrinde ulemâya ve talebeye açık ilk kütüphânenin Muaviye devrinde (41/661-60/680) Şam'da, bu tür bir araştırma merkezi olan Beytül-Hikme'de kurulduğu kabul edilmektedir.¹² Mes'ûdî'nin naklettiğine göre bu müessesede hadise, tarihe, biyografiye dâir bazı kitaplarla bu kitapların muhafazasıyla vazifelenendirilmiş görevliler bulunmaktaydı.¹³

Muaviye'nin torunu Halid b. Yezid, kaynakların bildirdiğine göre âlim ve şâir olduğu gibi aynı zamanda da bir kitap meraklısıydı.¹⁴ Özellikle kimya, tıp ve astroloji sahasındaki eserlere büyük bir ilgi duymakta ve bu

9 Abdüllatif b. Abdullah, “Neş'etü'l-mektebeti'l-İslamiyye ve tatavvuruha hattâ evâhiri'l-asri'l-Abbâsi”, *el-Arab* VII-VIII (1986), s. 487-489.

10 N. Abbot, *ayn eser*, s. 49-50; R.S. Mackensen, “Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period”, *The American Journal of Semitic Languages*, c. 52 (1935-1936), s. 248-251 ve c. 53 (1935-1937), s. 240-245; M. M. Azamî, *Studies in Early Hadith Literature*, Indiana 1978, s. 16-17.

11 Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri* I, s. 23.

12 W. Heffening [J. D. Pearson], “Maktaba”, *EI*², VI, 197; Muhammed Kürd Ali, “el-Kütüb ve'l-mektebât fi Şam”, *el-Muktataf*, c. 74 (1929), s. 505-506; Yusuf Kandil, “el-Mektebât fi'l-hadreti'l-İslâmiyye, Beytül-Hikme enmüzece”, *Beytül-Hikmeti'l-Abbâsiyye*, c. I, Bağdad 2001, s. 285.

13 *Murûcu'z-zeheb* II, Kahire 1349, s. 72.

14 Mansur Muhammed Serhan, *el-Mektebât fi'l-'usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997, s. 53.

konularda biriktirdiği bazı yabancı eserleri Arapçaya çevirtmekteydi.¹⁵ Halid b. Yezid, Beytül-Hikme'de dedesi Muaviye'nin kurduğu kütüphâneyi devralmış ve zamanla onu daha zengin bir hâle getirmiştir.¹⁶ Emevi halifelerinden Velid b. Abdülmelik'in (86/705-96/715) bu kütüphâneyi teşkilatlandırdığını ve bir kütüphâneçiyle bir de müstensih tayin ettiğini görüyoruz.¹⁷ Sem'anî'nin *Kitabu'l-Ensâb*'ında geçen bir kayıttan bu kütüphâne'de görevli kütüphânecinin adının Sa'd olduğunu öğrenmekteyiz. Eché'ye göre, görevi sâhibü'l-mesâhif olarak belirtilen Sa'd, adı günümüze ulaşan ilk Müslüman kütüphâneçidir.¹⁸

Halife Velid b. Abdülmelik'ten sonra da tercüme ve telif faaliyetleri devam etmiştir. Ömer b. Abdülaziz'in de (99/717-101/720) bu faaliyete katkıda bulunduğu ve ayrıca da bu kütüphâne'de mevcut kitapların yeni bir tasnife göre katalogunu hazırlattığı rivâyet edilmektedir.¹⁹

Hilafet 132/750 tarihinde Abbasilere geçtiğinde, ilk Abbasi halifesi olan Ebu'l-Abbas es-Seffâh, Emeviler devrinde gelişmeye başlayan ilmî ve kültürel faaliyetlere pek vakit ayıramadığından, kısa süren saltanatında telif sahasında bir inkişaf görülmedi. 136/754 yılında halife olan kardeşi Ebû Cafer el-Mansûr'un devrinde ise (136/754-158/775) telif sahasında büyük bir gelişme görüldüğü gibi tercüme faaliyetlerine de önem verildi. Mes'ûdî (ö. 345/956), Mansûr'un yabancı dillerden Arapçaya kitap tercüme ettiren ilk Abbasi halifesi olduğunu belirtir. Mes'ûdî'ye göre Mansûr, ilm-i nücûma çok meraklı olduğu için astroloji ve astronomi sahasında eserler vermiş Nevbaht ve âlesinden bazı kimseleri Grekçeden, Pehleviceden, Süryaniceden bazı eserlerin tercümesi için görevlendirmiştir.²⁰ el-Mansur, 148 (765) tarihinde

-
- 15 Muhammed Rüstem Divan, "el-Mektebât fi'l-âlemi'l-Arabî ve'l-İslâmî fi'l-asri'l-vasit", *el-Mevrid*, c. IX/4 (1981), s. 284; R. S. Mackensen, "Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period-Concluded", *AJSL*, 54 (1937), s. 52-55.
- 16 Youssef Eché, *Les Bibliothèques Arabes*, Damas 1967, s. 13-14; Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü's-Şâm*, c. 5, Dımaşk 1927, s. 184; el-Cübürî, Yahya Vehib, *Beytül-Hikmeti ve Dürü'l-İlm fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 2006, s. 29-30.
- 17 Yahya Vehib el-Cübürî, *el-Kitâb fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 172.
- 18 Eché, *aynı eser*, s. 18; M. Lesley Wilkins, "Islamic Libraries to 1920", *Encyclopedia of Library History*, yay. haz. A. Wiegand Wayne ve Donald G. Davis, New York 1994, s. 299.
- 19 Kabir Ahmad Khan, "Library Movement in the Muslim World", *Islamic Culture*, c. 56/4 (1982), s. 305.
- 20 el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, yay. haz. Es'ad Dâğır, IV, 223.

Bağdad'a gelen Corcis b. Cibril'e de birçok tıbbî eseri tercüme ettirmiştir.²¹ İbn Haldun'un naklettiğine göre Mansur, Bizans imparatoruna bir mektup göndererek kendisine tercüme edilmek üzere fen ilimleri sahasında yazılmış bazı eserler göndermesini istemiş, o da halifeye Euclides'in kitabıyla, fizikle ilgili birkaç eser göndermiştir.²² Bu devirde Grekçe, Latince, Süryanice, Pehlevice ve Farsçadan birçok eser Arapçaya çevrilmiştir. Bu faaliyetlerin tabii bir neticesi olarak Mansur'un sarayında zengin bir kütüphâne vücuda gelmiştir.²³ Halife Mehdi devrinde de devam eden telif ve tercüme çalışmalarında özellikle astroloji konusundaki eserlere önem verildiğini görüyoruz.

Harun Reşid (h. 170/786-193/809), daha sonra oğlu Me'mûn'un devrinde en üst noktasına ulaşacak olan ilmî faaliyetlerin gelişmesine büyük bir katkıda bulunmuştur. Özellikle papirüs yanında kâğıdın yazı malzemesi olarak kullanılmaya başlanması ve Harun Reşid tarafından 178/794 yılında Bağdad'da bir kâğıt fabrikası kurulması²⁴ telif faaliyetlerinin yoğunlaşmasına, kitap ticaretinin gelişmesine ve kütüphânelerin zenginleşmesine yol açmıştır.

Abbasiler devrinde bir süre ilmî faaliyetlerin merkezi haline gelen Beytü'l-Hikme Harun Reşid tarafından Bağdad'da kuruldu.²⁵ Harun Reşid, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un sarayda kurduğu zengin kütüphâneyi de bu kuruma naklettirdi²⁶ ve böylece Beytü'l-Hikme'nin ana koleksiyonu bu şekilde oluşturuldu.²⁷ Çeşitli dillerden tercüme faaliyetlerinin yürütüldüğü bu araştırma merkezinde zengin bir koleksiyondan oluşan bir de kütüphâne bulunmaktaydı. Bu yüzden bazı kaynaklarda bu müesseseden Hizânetü'l-hikme veya Hizânetü Kütübî'l-hikme şeklinde de bahsedildiği görülmektedir. Bu kütüphânedeki mevcut kitaplar arasında Arapçaya çevrilmek üzere toplanmış olan Grekçe, Süryanice, Farsça kitaplar büyük bir yekûn tutmaktaydı.

21 el-Cübûrî, *Beytü'l-Hikme*, s. 33.

22 Eché, *aynı eser*, s. 21.

23 Gorgis Avvâd, *Hazâinü'l-kütübî'l-kadîme fi'l-İrak*, Beyrut 1986, s. 104.

24 Osman Ersoy, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Türkiyede Kâğıt*, Ankara 1963, s. 12; J. Pedersen, *The Arabic Book*, Princeton, 1984, s. 61.

25 Eché, *aynı eser*, s. 23-27.

26 Mansur Muhammed Serhan, *el-Mektebât fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997, s. 54.

27 Es-Seyyid Abdülaziz, Sâlim, "Mecâmi'ü ilmiyye İslâmiyye ve mektebât 'ala ğırârî Mektebeti'l-İskenderiyye", *el-Müerrihu'l-Arabî*, no 49, Bağdad 1994-1995, s. 47.

Kaynaklarda, Harun Reşid'in kitap temini için özellikle Bizans'a düzenletirdiği seferlerden bahsedilir.²⁸

Beytü'l-Hikme'nin en verimli devri Halife Me'mûn'un hilafetine (198/813-218/833) rastlar. Bu devrede özellikle felsefe ve fen bilimleri sahalarında yazılmış eserlerin Arapçaya çevrilmesine çalışılmıştır. Huneyn b. İshak, Yakub b. İshak el-Kindî, Muhammed b. Musa el-Harizmî ve Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, tercüme ve telif eserleriyle müteâkip devrin felsefi ve ilmî çalışmalarına zemin hazırlamışlardır.²⁹

İslâm kaynaklarında halife Me'mûn'un Beytü'l-Hikme kütüphânesini zenginleştirmek için Bizans imparatorlarıyla tesis ettiği münâsebetlerle ilgili çeşitli rivâyetler vardır. Bir rivâyete göre Me'mûn, Bizans imparatoruna bir mektup yazarak kendisine felsefeyle ilgili kitaplar göndermesini istemiş, Bizans imparatoru da ona Eflatun'un, Aristo'nun, Hipokrat'ın, Galen'in, Euclides'in ve Batlamyus'un eserlerini göndermiştir.³⁰ Diğer bir rivâyette de Me'mûn'un Bizans'a Haccâc b. Yusuf b. Matar, Yahya b. Batrik, Selman ve diğer bazı kimselerden oluşan bir ilim heyeti gönderdiği ve bu heyetin seçtikleri bazı kitapları Bağdad'a getirdikleri bildirilir.³¹

Beytü'l-Hikme'nin koleksiyonunda tercüme için temin edilmiş eserler yanında halife Me'mûn adına telif edilmiş eserler ve kütüphâne müstensihleri tarafından kopya edilmiş kitaplar da önemli bir yekûn tutmaktaydı.³² Bu koleksiyonun önemli yönlerinden birisi de Mutezilî görüşleri aksettiren çok sayıda eseri ihtiva etmesiydi. Bilindiği gibi halife Me'mûn kelâmî mezheplerden Mutezile'nin görüşlerini benimsemiş ve onların görüşlerini bazen

28 Hammâde, *aynı eser*, s. 56-57; Mustafa Demirci, "Antik Yunan Kitaplarının Abbâsiler Bağdad'ına Yolculuğu", *İslamiyat*, c. VII/2, Ankara 2004, s. 55; el-Cübûrî, *Beytü'l-Hikme*, s. 34-35.

29 Fikret Işıltan, "Me'mun", *İA*, c. 7, s. 699; L. E. Goodman, "Translation of Greek Materials into Arabic", *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, yay. haz. M. J. L. Young ve dğr. Cambridge 1990, s. 484-485.

30 Eché, *aynı eser*, s. 28; George Makdisi, *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West*, Edinburgh 1990, s. 81.

31 Eché, *aynı eser*, s. 28. Bizans imparatoru, önce Me'mûn'un istediği Grekçe yazmaları göndermekte isteksiz davranmışsa da papazların, "Bu kitapların gittiği ülkelerde, görüş ayrılıkları ve fitne çoğalır", demeleri üzerine istenilen kitapları Bağdad'a göndermiştir. Bkz: Mustafa Demirci, a.g.m., s. 56.

32 Eché, *aynı eser*, s. 36-37.

de kuvvet kullanarak yaymaya çalışmıştı.³³ Bu yüzden Beytül-Hikme bir süre, Mutezilî fikirlerin propogandasının yapıldığı bir ilim merkezi olarak da faaliyet göstermiştir.³⁴

Beytül-Hikme'nin kütüphânesinin tam manasıyla halka açık bir kütüphâne olduğunu ileri sürmek oldukça güçtür. Ancak tarihî kaynaklarda, mütercimler ve Beytül-Hikme araştırmacıları dışında bazı kimselerin de bu koleksiyonlardan yararlandığı belirtildiğine göre bu kütüphânenin sınırlı bir şekilde okuyucuya açık olduğu söylenebilir. Kütüphâne, *sâhibü Beyti'l-Hikme*'nin kontrolü altında çalışmaktaydı.³⁵ Burada görevli kütüphânegillerin de *hâzin* diye adlandırıldıklarını görmekteyiz.

Mu'tasım devrinde (218/833-227/842) hilafet merkezinin Bağdad'dan Samerra'ya taşınması ve bilemediğimiz başka sebepler yüzünden Beytül-Hikme bir araştırma merkezi olma hüviyetini kaybetmiş ve bir süre varlığını sadece kütüphâne olarak sürdürmüştür.³⁶ Zehebî gibi bazı tarihçilerin bu müesseseden *Hizânetü'l-Memûn* (Me'mûn'un Kütüphânesi) diye bahsetmeleri bu sebepten olsa gerektir. IV/X. asrın sonlarına kadar bu kütüphânenin faaliyette bulunduğuna dâir rivâyetler varsa da kaynaklarda bu tarihten sonra *Hizânetü'l-Memûn*'dan hiçbir şekilde söz edilmez. Bu kütüphânenin akıbeti konusunda kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Y. Eché, bu kütüphânenin muhtemelen halifelerden birinin kütüphânesine katılmış veya Mutezile mezhebine son darbeyi indiren Selçuklular tarafından dağıtılmış olabileceğini söyler.³⁷ Kalkaşandî ise Moğol istilasında bu kütüphânenin de diğer kütüphânelerle birlikte yok olduğunu nakleder.³⁸ Nasîrüddin Tûsî'nin bu

33 F. Işıltan, "Me'mun", *İA*, c. 7, 699; Eché, *aynı eser*, s. 53; R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda"; *AJSL* 51 (1934-1935), s. 87-88.

34 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Institutions of Science Education", *The Oxford Encyclopedia of Philosophy, Science and Technology in Islam*, c. I, yay. haz. İbrahim Kalın, Oxford 2013, s. 387.

35 Yusuf Kandil, "el-Mektebât fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye, Beytül-Hikme Enmüzece", *Beytül-Hikmeti'l-Abbâsiyye*, c. I, Bağdad 2001, s. 294-295.

36 Yahya Vehib el-Cübûrî, *el-Kitâb*, s. 181.

37 Eché, *aynı eser*, s. 57.

38 Mansur Muhammed Serhan, *el-Mektebât fi'l-'usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997, s. 66-67. Beytül-Hikme ile ilgili geniş bilgi için bkz: Hızır Ahmed Atâullah, *Beytül-Hikme fi asri'l-Abbâsiyyîn*, Kahire, t.y. Beytül-Hikme'nin akıbetiyle ilgili farklı görüşler için bkz: M.-G. Balty-Guesdon, "Le Bayt al-Hikma de Baghdad", *Arabica*, c. XXXIX/2, Leiden 1992, s. 131-150.

kütüphânedен 400.000 yazmayı alıp İlhanlı topraklarına taşıdığına dâir rivâyetler de mevcuttur.³⁹

Harun Reşid'in ünlü veziri Yahya b. Halid el-Bermekî'den kaynaklar, âlim ve sanatkârların hamisi olması yanında, zengin kütüphânesi dolayısıyla da övgüyle bahsederler.⁴⁰ Ebû Osman b. Ömer onun, zamanının en zengin kütüphânelerinden birine sahip olduğunu söyler. Bu kütüphâne özellikle Grekçe ve Farsça yazmalar bakımından oldukça zengindi. Yahya b. Halid'in kütüphânesini zenginleştirmek için önemli miktarda para sarf ettiği rivâyet edilir. Bermekîlerin düşüşüyle bu kütüphâne müsâdere edilerek Beytül-Hikme'ye katılmıştır.⁴¹

Me'mûn devrinde Beytül-Hikme'de çalışan âlimlerden Yahya b. Ebû Mansur'un oğlu Ali b. Yahya el-Müneccim (ö. 275/888), Bağdad yakınlarındaki Kerker'de bulunan konağında kurduğu kütüphâneye Hizânetü'l-hikme adını vermişti.⁴² Beytül-Hikme modelinde kurulan bu kütüphâneye İslâm ülkesinin her tarafından âlimler gelir, özellikle felsefe ve astronomi konularında oldukça zengin olan koleksiyonundan serbestçe yararlanırlar⁴³ ve bütün masrafları Ali b. Yahya tarafından karşılanırdı.⁴⁴ Kaynaklarda, Horasanlı ünlü astronomi bilgini Ebû Ma'ser el-Müneccim'in hac için Mekke'ye giderken daha önce ününü duyduğu bu kütüphâneye uğradığı, ilmî araştırmalara dalıp hacca gidemeden ömrünün son yıllarını burada geçirip öldüğü nakledilir.⁴⁵

Ali b. Yahya el-Müneccim, halife Mütevekkil'in kâtibi ve başmüşaviri Türk asıllı Feth b. Hakan⁴⁶ (ö. 247/861) için de bir kütüphâne kurmuştu. Ali

39 Jonathan Lyons, "Bayt al-Hikmah", *The Oxford Encyclopedia of Philosophy, Science and Technology in Islam*, c. I, yay. haz. İbrahim Kalın, Oxford 2013, s. 94.

40 Gulâm-Rıza Fedâyî Irakî, "Evvelü kitâb ve mektebe fi târihi'l-İslâm", *Mecelletül-Ulûm ve'l-İnsâniyye*, c. III/3-4, Tahran 1992, s. 52.

41 Kabir Ahmad Khan, a.g.m., s. 307; Gorgis Avvad, *aynı eser*, s. 177-178.

42 Eché, *aynı eser*, s. 58; Hammâde, *aynı eser*, s. 87; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 182.

43 Abdüllatif b. Abdullah Dihiş, "Neş'etü'l-mektebeti'l-islamiyye ve tatavvuruha hatta evahiri'l-asri'l-Abbâsî", *el-Arab*, no. 7-8 (1986), s. 496.

44 Muhammed Hüseyin Zebîdî, "el-Merâkizü's-Sekâfiyye fi'l-Irak fi'l-Karneyni'r-Râbî ve'l-Hâmisi'l-Hicrî", *el-Müerrihu'l-Arabî*, c. 20 (1981), s. 207-208.

45 Sh. Inayatullah, "Bibliophilism in Medieval Islam", *Islamic Culture*, XII/2 (1938), s. 160.

46 Olga Pinto, "Feth b. Hakan", çev. H. D. Yıldız-Neyire Milani, *İ. Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 27 (1973), s. 42.

b. Yahya bu kütüphâneyi kurarken istinsah ettirdiği ve satın aldığı eserlerin dışında kendi kütüphânesinden de bir miktar kitap getirmişti.⁴⁷ Kaynaklar Feth b. Hakan'ın da edib ve şâir olduğunu,⁴⁸ bütün boş vakitlerinde olduğu gibi hatta halifeyle olan görüşmeleri sırasında bile, fırsat bulduğunda cübbesinin yeninden çıkardığı bir eseri mütalaa ettiğini naklederler.⁴⁹ Hizânetü'l-hikme diye adlandırılan ve İbnü'n-Nedim'in, "Hiçbir kütüphâne bu kadar çok, bu kadar güzel eser görmedim", diye bahsettiği bu kütüphânenin⁵⁰ sahibinin öldürülmesinden sonra dağıldığı sanılmaktadır.

Benî Musa diye tanınan Muhammed, Ahmed ve Hasan kardeşlerin felsefe, hendese, astronomi ve mekanik konusunda birçok eser biriktirdiklerine dâir çeşitli rivâyetler varsa da bir kütüphâne kurduklarına dâir herhangi bir bilgi mevcut değildir.⁵¹

Halife Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil'in vezirliğinde bulunmuş olan Muhammed b. Abdülmelik b. Zeyyât'ın da Samerrâda zengin bir kütüphânesi olduğunu, Câhız'ın ve diğer kaynakların rivâyetlerinden öğrenmekteyiz. İbn Ebu Usaybia'nın naklettiğine göre İbn Zeyyat her ay kitap tercüme ve istinsahı için bin dinar harcamaktaydı. Onun için kitap tercüme edenler arasında Yuhanna b. Maseveyh, Cibrail b. Buhtîşu ve Buhtîşu b. Cibrail gibi ünlü bilginler bulunmaktaydı. İbn Zeyyat'ın 233'te (848) halife Mütevekkil tarafından katlinden sonra bu kütüphânenin müsadere edildiği sanılmaktadır.⁵²

Radî Bi'llah'ın (322/934-329/940) halife olmadan önce bir kütüphânesi olduğunu, hilafet mevkiine geçtikten sonra da bu kütüphâneyi oldukça zenginleştirdiğini Ebû Bekir es-Sûlî'nin *Kitabu'l-Evrâk*'ındaki bazı kayıtlardan öğrenmekteyiz.⁵³ Sûlî'nin de çok zengin bir kütüphâneye sahip olduğunu Hatîb el-Bağdadî, Yakut el-Hamevî gibi bazı müelliflerin rivâyetlerinden öğreniyoruz. Hatîb el-Bağdadî'nin naklettiğine göre Sûlî'nin büyük bir evi dolduracak kadar kitabı vardı. Raflara dizilmiş olan bu kitaplar konularına

47 Hammâde, *aynı eser*, s. 87.

48 O. Pinto, a.g.m., s. 49.

49 Eché, *aynı eser*, s. 59.

50 Eché, *aynı eser*, s. 60'dan naklen.

51 Eché, *aynı eser*, s. 60-62.

52 G. Arvâd, *aynı eser*, s. 178-180; Kabir Ahmed Khan, a.g.m., s. 307.

53 G. Arvâd, *aynı eser*, s. 115-117'den naklen; Yahya Vehib el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 200-201.

göre de farklı renkte derilerle ciltlenmişti. Yakut da bu kitapların çok güzel bir şekilde tasnif edilmiş olduğunu ve Sûlî'nin herhangi bir kitaba ihtiyacı olduğu zaman hizmetçisine şu kitabı getir dediğini rivâyet eder.⁵⁴

Bağdad'ın batısındaki İbn Ebî Avf mıntıkasında Garsü'n-ni' me diye tanınan Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hilâl es-Sâbi'î'nin 452/1060 tarihinde kurduğu kütüphâne kısa bir ömre sahip olmasına rağmen önemli ilmî faaliyetlere sahne olmuştur.⁵⁵ Müstakil bir binada kurulan bu kütüphânenin koleksiyonunda mevcut kitapların miktarı konusunda 1.000-4.000 arasında değişen farklı rivâyetler vardır.⁵⁶ Nizâmiye'nin açılışından sonra, okuyucularının bu kütüphâneye kayması dolayısıyla Garsü'n-ni' me, kütüphânesini kapatmıştır.⁵⁷ İbnü'l-Cevzî'ye göre ise kütüphâne görevli İbnü'l-Aksâsî kitapların üzerindeki vakıf kayıtlarını silerek satmış, böylece bu kütüphâne dağılıp gitmiştir.⁵⁸

Basra'da İbn Ebû Beka'nın (ö. 499/1105) kurduğu kütüphâne hakkında pek fazla bir bilgiye sahip değiliz.⁵⁹ Zehebî'nin nakline göre bu kütüphâne 12.000 cilt kitap mevcuttu. Kaynaklarda darü'l-ilm, darü'l-kütüb, hizânetü'l-kütüb gibi farklı şekillerde adlandırılan bu kütüphâne bedevîler tarafından yağmalanarak yok edilmiştir.⁶⁰

Selçuklu Sultanı Alpaslan'ın ünlü veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Bağdad'da kurduğu medrese ve kütüphâne (459/1067), diğer medrese ve kütüphânelere öncülük etmiştir. Bu tarihten sonra İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde birçok medresenin kurulduğunu ve bu medreselerin çoğunda da farklı sayıda kitaptan oluşan birer koleksiyon teşekkül ettiğini görüyoruz. Bağdad'da

54 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 218-219'dan naklen.

55 Eché, *aynı eser*, s. 140; Yahya Mahmud Sâ'atî, *el Vakf ve Binyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 47; İhsan Abbas, *Buhûs ve Dirâsât fi'l-Edeb vêt-Tarih*, c. I, Beyrut 2000, s. 440-441.

56 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 238-239; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 46.

57 Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids", *Islamic Culture*, c. III/2 (1929), s. 216.

58 Ali Sevim, "Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan (Kayıp Uyûnü't-Tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l-Cevzî", *TTK. Belgeler*, c. XIV/18, Ankara 1992, s. 7.

59 Abdüllatif b. Dihîş, *aynı eser*, s. 496.

60 Eché, *aynı eser*, s. 128; İsmail E. Erünsal, "İslâm Dünyasında Bir Kütüphâne Türü Olarak Dârü'l-İlimlerin Ortaya Çıkışı", *Prof. Dr. Osman Ersoy'a Armağan*, Ankara 1990, s. 73.

Ciliyye, İbn Hübeyre, Fahriyye, Cevziyye, Ubeydullah, Beşiriyye, Mesûdiyye ve Mustansırıyye adlarıyla kurulan medreselerde birer kütüphânenin bulunduğunu çeşitli kaynakların rivâyetlerinden öğrenmekteyiz.⁶¹ Ebû Said Muharremî (ö. 513/1119) tarafından kurulan ve talebelerinden Abdülkadir Cîlî (ö. 561/1165) tarafından genişletilen Ciliyye medresesinde, kurucularının bağışladığı kitaplar yanında, ulemâdan Ebû'l-Fadl b. Nasr ve Ebû'l-Hasan el-Betaihî gibi şahısların vakfettikleri eserler de bulunmaktaydı.⁶² Ubeydullah Medresesi'ndeki kütüphânenin 10.000 dinardan değerli kitapları Bağdad'daki 725/1325 yılındaki sel felâketinde sular altında kalmıştı.⁶³

Vezir İbn Hübeyre 557/1161 tarihinde yaptırdığı medresesine özel koleksiyonundaki eserlerin bir kısmını bağışlamıştı. Bir vezir âilesine mensup olan Fahrû'z-zaman Ebû'l-Fadl Mesud b. Ali'nin (ö. 578/1182) Bağdad'ın Me'mûniyye semtindeki medresesinde her ilim dalıyla ilgili zengin bir koleksiyon bulunmaktaydı. Müverrih ve fakih İbnü'l-Cevzî, medresesindeki kütüphânesine kendi eserleri dışında birçok kitap vakfetmişti. Beşiriyye ve Mesudiyye medreselerinde de önemli sayılacak sayıda kitaptan oluşan birer koleksiyon mevcuttu.

Önde gelen Abbasi halifelerinden Nâsır Lidini'llah'ın (575-622/1180-1225) zengin bir kütüphânesi ve birçok hayratı vardır.⁶⁴ Ubeydullah Medresesi'nde, Nizâmiye Medresesi'nde, Darü'l-Müsennâda, hanımı Selçuka Hatun'un türbesinde ve Bağdad'ın batısındaki Harîmü't-Tâhîrî'de inşa ettirdiği Ribat'ta ve Ribâtü'l-Merzübâniyye'de de birer kütüphâne kurduğunu görüyoruz. Ubeydullah Medresesi'ndeki kütüphâne 725/1324 tarihinde Bağdad'ın bir sel felaketine uğraması sonucu yok olmuştur.⁶⁵ Halife Nâsır, Bağdad Kalesi'nde inşa ettirdiği Dârü'l-Müsennâya da, özel kütüphânesinden Ebû Reşid Mübeşşir b. Ahmed'in seçtiği bir koleksiyonu naklettirmiş ve burada bir kütüphâne te'sis etmiş⁶⁶ ayrıca 584/1188 tarihinde vefat eden hanımı Selçuka Hatun için Bağdad'ın batısındaki

61 Eché, *aynı eser*, s. 180-184.

62 Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 80; Eché, *aynı eser*, s. 180; Angelika Hartmann, *an-Nâsır li-Dîn Allâh (1180-1225)*, Berlin 1975, s. 256-259.

63 İbnü'l-Verdî, *et-Târih*, c. II, Beyrut 1996, s. 268.

64 Angelika Hartmann, *aynı eser*, s. 198-201.

65 Eché, *aynı eser*, s. 184.

66 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 120-121; Hammâde, *aynı eser*, s. 85; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 208.

Basra kapısında yaptırdığı türbede de bir kütüphâne kurmuştur.⁶⁷ Yakut el-Hamevî bu kütüphânedeki el-Ferezdaki'nin otuz ciltlik *Kitabu'd-Düvel fi't-Tarih* adlı eserini gördüğünü nakleder.⁶⁸ Halifenin özel koleksiyonundan getirilen eserlerden oluşan bu kütüphâneye saray görevlilerinden Necmü'd-devle 500 kitap vakfetmiştir.⁶⁹ İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre halife Nâsır, Harîmü't-Tâhirî'de kurduğu kütüphâneye en güzel kitaplarını nakletmişti.⁷⁰ Ayrıca Ribâtü'l-Merzübâniyye'ye de halifenin Kur'ân-ı Kerim nüshaları ve bazı değerli eserler vakfettiği bilinmektedir.⁷¹

Nizâmiye'den sonra Bağdad'da kurulan en önemli medrese kütüphânesi halife Mustansır Billâh'ın (623/1226-640/1242) Mustansırıyye Medresesi'nde tesis ettiği kütüphânedir. Zehebî, Mustansır Billâh'dan bahsederken “eşi, benzeri olmayan Mustansırıyye'nin vâkîfî demektir.”⁷² Medresenin 625/1228 tarihinde inşasına başlanılmış ve 631 yılının Cemâzi'e'l-âhirinde (Mart 1234) inşası bitmiştir.⁷³ Dört mezhebin esaslarına göre öğretim yapmak için kurulan bu medreseye halife ilk elde özel kütüphânesinden seçtiği 160 yük kitap göndertmiştir.⁷⁴ Devlet görevlileri de bu kütüphâneye birçok kitap bağışlamıştır.⁷⁵ Medresenin imâretinin doğusunda yer alan bu kütüphâne “Hizânetü'l-kütüb” diye adlandırılmaktaydı.⁷⁶ Kaynaklar bu kütüphânenin çok zengin bir koleksiyona sahip olduğu konusunda fikir birliğindedirler. Burada bir süre hâfız-ı kütüblük yapan İbnü'l-Fuvatî,⁷⁷ bu kütüphânenin dünyada eşi görülmemiş derecede zengin bir koleksiyona sahip olduğunu söylemektedir.⁷⁸ Kaynakların nakillerinden anlaşıldığına göre

67 A. S. Quasimi, “Libraries in the Early Islamic World”, *Journal of the University Peshawar*, no. 6 (1958), s. 7.

68 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 158; Eché, *aynı eser*, s. 115.

69 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 158.

70 Y. Sâ'atî, *aynı eser*, s. 108; Hüseyin Emin, *Târihu'l-İrak fi'l-Asri's-Selçûkî*, Bağdad 1965, s. 399; Hammâde, s. 113.

71 Eché, *aynı eser*, s. 189.

72 ez-Zehabî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XVI, s. 369.

73 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s. 14; ez-Zehabî, *el-İber fi Haberî men Ğaber*, c. III, s. 209.

74 ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, c. XLVI, s. 6.

75 Hisham Nashabe, *Muslim Educational Institutions*, Beirut 1989, s. 18.

76 İbnü'l-Fuvatî, *a.g.e.*, s. 14.

77 Naci Maruf, “Ulemâü Mustansırıyye”, *Mecelletü Külliyyeti'l-Adab*, c. I (1959), s. 319; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 243.

78 Hammâde, 142'den naklen.

kütüphânedeki 80.000 cildin üzerinde kitap mevcuttu.⁷⁹ Halife Mustansır, Mustansırıye Kütüphânesi'nin kuruluşunda burada mevcut koleksiyonun tanzim ve tertibi görevini Harîmüt-Tâhîrî ribatının Şeyhi Abdülaziz b. Dülef'le (ö. 637/1239), saraydaki kütüphânesinin hâfız-ı kütübü Abdülaziz b. Dülef'in oğlu İbn Ziyaeddin Ahmed'e (ö. 640/1242) verdi.⁸⁰ Bunların geliştirdikleri sistem sayesinde hâfız-ı kütüb yardımcısı istenen kitabı kolaylıkla bulabiliyordu.⁸¹ Kütüphânenin büyük birkaç ciltten oluşan bir kataloğu bulunmaktaydı.⁸²

Mustansırıye Kütüphânesi'nin personel kadrosu nâzır, hâfız-ı kütüb (*hâzin*) ve hâfız-ı kütüb yamağından (*münâvil*) oluşmaktaydı.⁸³ Bu kütüphânedeki görev yapan hâfız-ı kütüblerin büyük çoğunluğu devrin meşhur âlimleriydi.⁸⁴ Hatîb el-Bağdadî'nin yazısının güzelliği ve ilmi dolayısıyla övdüğü Ali b. Yusuf el-Kütübî, bu kütüphânenin ilk hâfız-ı kütübüydü ve 5 Receb 631/6 Nisan 1234 tarihinde yapılan açılış merâsiminde halife tarafından kendisine bir hil'at ihsân edilmişti.⁸⁵ Abdülaziz b. Dülef el-Bağdadî (ö. 637/1239), Ebu'l-Hasan Ali b. el-Enceb de (ö. 674/1275), bu kütüphânedeki bir süre hâfız-ı kütüblük yapmıştı.⁸⁶ Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu kütüphânedeki hâfız-ı kütüblük yapanlardan biri de ünlü tarihçi İbnü'l-Füvâtî (ö. 723/1323) idi.⁸⁷

79 Sami al-Sakkar, "The Mustansırıyah Madrasah and its Role In Islamic Education", *Arabian and Islamic Studies*, London 1983, s. 124; Corcis Avvad, Mustafa Cevad, *el-Medresetü'l-Müstansırıyye: Evvelü câmiatin fi'l-âlemeyni'l-Arabî ve'l-İslâmî*, Dârü'l-Verrâk (Alwarrak Publishing), 2008, s. 41.

80 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitab*, s. 196.

81 Hammâde, *aynı eser*, s. 142.

82 Muhammed Kandil el-Baklî, "el-Mektebetü'l-Arabiyye ve Fehârisühâ", *Mecelletü Mecma'î'l-Lugati'l-Arabiyye*, c. 50, Kahire 1982, s. 150-151.

83 Bu görevlere tayin edilen şahıslar için bkz. İbnü'l-Füvâtî, *a.g.e.*, s. 14.

84 Naci Maruf, *a.g.m.*, s. 318-319; Sami al-Sakkar, *a.g.m.*, s. 124; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitab*, s. 198-199.

85 Muhammed Câsim Hammâdî el-Meşhedânî, *Târihu'l-Medreseti'l-Mustansırıyye fi Bağdad*, Bağdad 2013, s. 92.

86 Ebu'l-Feth el-Yunînî, *Zeylü Mir'âti'z-Zemân*, c. III, Darü'l-Kitâbi'l-İslâmî. Kahire 1992, s. 147; ez-Zehabî, *el-İber fi Haberi men Ğaber*, c. III, s. 232; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, c. L, s. 161.

87 ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, c. IV, s. 190. Bu kütüphânedeki hâfız-ı kütüblük, müşriflik ve münâvillik yapanların bir listesi için bkz. Muhammed Câsim Hammâdî el-Meşhedânî, *a.g.e.*, s. 92-97.

Medrese görevlileri arasında müderristen sonra en yüksek maaş alan hâfız-ı kütübdü.⁸⁸ Zehebî, Mustansırıye Medresesi için yapılan vakfın son derecede zengin olduğunu ve 5 cüz tutan vakfiyesini gördüğünü söylemektedir.⁸⁹ Vakfiyede belirtildiğine göre hâfız-ı kütüb aylık 10, nâzır 3 ve hâfız-ı kütüb yamağı 1 dinar ücret almaktaydılar. Her üç görevlinin ayrıca günlük et ve ekmek tayinleri de vardı.⁹⁰

Halife Mustansır vakfiyesinde, kütüphaneden yararlanacak kişilere çeşitli kolaylıklar yanında kalem, kâğıt, mürekkep gibi kitap istinsahı için lüzumlu malzemelerin teminini de şart koşmuştu.⁹¹ Devrinde büyük bir üne kavuşan bu kütüphâne, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen âlimlerin ve devlet adamlarının bir ziyaretgâhı olmuştur.⁹²

Mustansırıye Kütüphanesi Bağdad'ın 656 (1258) tarihinde Moğol- lar tarafından zaptı sırasında büyük kayıplara uğradı. Moğol askerleri yağ- maladıkları kitapların bir kısmını satıp bir kısmının da ciltlerini çıkartıp at- larına takım yapmada kullandılar. Bu kitapların bir bölümü de Hülâgû'nun maiyyetinde bulunan Nasîrüddin Tûsî tarafından Merağ'a götürüldü.⁹³ 828 (1424) tarihinde vefat eden İbn Anbe, Mustansırıye Medresesi'nden bahsederken burada hiçbir kitabın kalmadığını söyler.⁹⁴ Kaynaklarda bu kütüphanede bulunan bazı eserlerden bahsedilir. Kâtip Çelebi, Hatîb el- Bağdadî'nin müellif hattı olan 14 ciltlik *Târihu Bağdâd* adlı eserini bu kütüphanede gördüğünü söylediğine göre daha sonraki dönemlerde bu medresede yeni bir koleksiyon oluşmuştu. Kaynaklarda bu kütüphanede mevcut olduğu belirtilen başka bazı eserlerin de isimlerine rastlanılmak- tadır.⁹⁵ Bu kütüphaneye âit olduğu bilinen ve günümüze ulaşan tek kitap Zemahşeri'nin *Rebîû'l-Ebrâr* adlı eseridir.⁹⁶

88 Eché, *aynı eser*, 177; Sâlim el-Âlûsî, "Vesâ'ikü'l-Evkaf (el-Vesâ'ikü'l-Vakfiyye), *Mecelletü'l-Mecma'î'l-Iraki*, c. 53, no. 1, Bağdad 2006, s. 233-234.

89 ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, c. XLVI, s. 7.

90 Corcis Avvad, Mustafa Cevad, *a.g.e.*, s. 42.

91 Muhammed Hüseyin Assaf, "el-Medresetü'l-Mustansırıyye fi Bağdad", *Faysal*, c. 51 (1981), s. 116.

92 Eché, *aynı eser*, s. 174 -176.

93 Sami al-Sakkar, *a.g.m.*, s. 124.

94 Corcis Avvad, Mustafa Cevad, *el-Medresetü'l-Müstansırıyye: evvel câmia fi'l- âlemeyni'l-Arabi ve'l-İslami*, Dârü'l-Verrâk (Alwarrak Publishing), 2008, s. 41.

95 Muhammed Câsim Hammâdi el-Meşhedânî, *a.g.e.*, s. 97-101.

96 Bibliothèque Nationale, 5985. Bkz. Corcis Avvad, Mustafa Cevad, *a.g.e.*, s. 50.

Bağdad'da Abbasi hilafetinin son dönemlerinde kurulmuş başka bazı kütüphâneler de bulunmaktaydı. Halife Musta'sım'ın kütüphânesinden İbnü'l-Fuvatî övgüyle söz eder.⁹⁷ İbnü'l-Mâristaniyye (ö. 599/1202) tarafından Şâkiriyye mahallesinde kurulan dârü'l-ilm pek uzun ömürlü olmamıştır.⁹⁸ Halife Nâsır'ın vezirlerinden İbnü'l-Kassab (ö. 592/1195) aynı zamanda iyi bir hattatdı ve Hayyatîn sokağında kurduğu kütüphâneye vakfettiği kitapların üzerlerine vakıf kayıtlarını kendi eliyle yazmıştı.⁹⁹ Fakih ve muhaddis Şerif Ali b. Ahmed ez-Zeydi (ö. 575/1180) Bağdad'ın doğusundaki Dinarü's-sağır denilen mahalde yaptırdığı mescide kitaplarını da vakfederek bir kütüphâne kurmuştu.¹⁰⁰ Bu kütüphâneye Ebû'l-Hayr Sabih b. Abdullah el-Habeşî, Ebû'l-Hattâb Ömer b. Muhammed ed-Dımaşkı, el-Uleymî (574/1129) ve Yakut el-Hamevî gibi âlimler de kitaplarını bağışlayarak mevcut koleksiyonu zenginleştirmişlerdi.¹⁰¹ Son Abbasi Halifesi Musta'sım'ın vezirlerinden Müeyyidü'd-din Alkami'nin 644'da (1246) kurduğu kütüphânesinde 10.000 cilt kitap mevcuttu¹⁰² ve İbn Kesîr'in naklettiğine göre devrin şâirleri bu kütüphâneyi öven şiirler yazmışlardı.¹⁰³

Endülüs

İslâmın ve İslâm kültürünün yayılma ve gelişmesi Doğu'da Abbasiler tarafından gerçekleştirilirken Batı'da da bu görevi Endülüs Emevileri üstlendi. I. Abdurrahman (138/756-172/788) tarafından siyasi bir hareket olarak başlatılan faaliyetler neticesinde, İspanya'da varlığını üç asır sürdürecektir kuvvetli bir İslâm hânedânı doğdu. İdari, iktisadi ve ictimai sahalarda başlangıçta Emevi tesirinde şekillenen gelişmeler bir süre sonra kendine mahsus rengini ve özelliklerini kazandı. Kültür sahasında

97 Yahya Vehîb el-Cübürî, *aynı eser*, s. 211-212; 'İzzüddîn 'İbn Şeddâd, *el-'A'lâku'l-Hatîre*, s. 170.

98 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XVII, 67; es-Safedî, *el-Vâfi*, c. XIX, s. 258; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, c. VI, s. 553; Eché, *aynı eser*, s. 129.

99 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 183.

100 Eché, *aynı eser*, s. 185; Hammâde *aynı eser*, s. 91; Hüseyin Emin, *Târihu'l-Irak fi'l-Asri's-Selçuki*, Bağdad 1965, s. 399.

101 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 155-156; A. S. Qasimi, a.g.m., 7; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 68.

102 Hammâde, *aynı eser*, s. 92; Eché, *aynı eser*, s. 198.

103 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 186-187.

ise bu tesir daha da bâriz bir şekilde ortaya çıktı. Endülüs Emevileri, kendi kültür müesseselerini kurmaya başlayınca Doğu'dan Batı'ya, uzun yıllar süren ulemâ akınıyla, özel kütüphânelerle birlikte Doğu'daki kitap pazarlarında tedâvül eden birçok yazma eser Endülüste yeni sahiplerinin koleksiyonlarına intikal etti. Silahlara, atlara ve bazı eşyaya tanınan gümrük muâfiyeti, kitaplar için de tanınınca ortaya önemli bir ticari faaliyet çıktı. Birçok tâcir Doğu'ya giderek önemli sayıda kitap getirip Kurtuba (Cordoba), İşbiliye (Sevilla), Tuleytula (Toledo), Gırnata (Granada) gibi kültür merkezlerinin kitap çarşılarında sattular.¹⁰⁴ Bunun yanında müstensihler tarafından her yıl binlerce eser kopya edildi. Emevi hilâfetinin sona erişinden sonra ortaya çıkan mülûku't-tavâif döneminde buldukları bölgelerde idareyi ele geçiren küçük hânedânlar döneminde de kültür alanındaki bu gelişmeler devam etti ve Endülüs Emevilerinin kurdukları zengin kütüphânelerin koleksiyonları bu emirliklerin hüküm sürdükleri İşbiliye (Sevilla), Meriyye (Almeria), Batalyevs (Badejoz), Tuleytula (Toledo), Sarakusta (Saragossa), Belensiye (Valencia) gibi şehirlerdeki kütüphânelere intikal etti.¹⁰⁵

Her ne kadar bazı kaynaklarda ve araştırmalarda bu gelişmenin sonucu Endülüste yüzlerce halka açık vakıf kütüphânesinin doğduğu belirtilmekteyse de¹⁰⁶ "Müslüman İspanyada Kütüphâneler ve Kitap Meraklıları" üzerinde önemli bir inceleme yayınlayan Julian Ribera y Tarrago¹⁰⁷ bazı mescid ve medrese kütüphâneleri istisna edilirse bu devrede ortaya çıkan kütüphânelerin çoğunun özel kütüphâne olduğunu söylemektedir.¹⁰⁸ Zira Endülüste bu dönemde soylular ve servet sahipleri arasında zengin bir

104 Sa'd b. Abdullah Beşerî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endelüs*, Riyad 1993, s. 187-190.

105 Muhammed İbrahim Zağrut, "Mektebetü'l-Ümeviyyine'l-İslâmiyye fi Kurtuba ve Te'sirühâ'l-Fikrî fi Şu'ûbi Garbi Ürubba", *Mecelletül-Buhûsi'l-İslâmiyye*, no. VI, Riyad 1986, s. 340.

106 Hâmid eş-Şâfi'î Diyâb, *el-Kütüb ve'l-Mektabât fi'l-Endelüs*, Dâru Kubâ', Kâhire 1998, s. 97-99.

107 "Bibliôfolos y Bibliotecas en la Espana Musulmana", *Disertaciones y Opusculos I*, Madrid 1928, s. 181-218.

108 Julian Ribera, "el-Mektabat ve hüvâtü'l-Kütüb fi İsbanya'l-İslâmiyye", çev. Cemal Muhammed Muhriz, *Mecelletül-Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, IV-V, Kahire 1958-1959, s. 77; Hâmid eş-Şâfi'î, Diyâb, *a.g.e.*, s. 101-103.

kütüphâneye sahip olma moda haline gelmişti.¹⁰⁹ Soylular kütüphaneleri ve kütüphanelerindeki nadir eserlerle övünmekteydiler.¹¹⁰

Endülüste kurulan önemli mescid kütüphaneleri arasında, I. Abdurrahman'ın Kurtuba'da 170'te (786) yaptırdığı Ulucâmi'deki kütüphâne ile Mâleka'daki (Malaga) Ulucâmi'de İbnü'l-Lüb el-Mâlikî'nin ve İşbiliye'deki Ulucâmi'de İbn Mervân el-Bâcî'nin kurdukları kütüphaneleri zikretmek gerekir. Kurtuba Ulucâmi'ndeki kütüphâne, kısa zamanda kültürel faaliyetlerin merkezi haline geldi ve burada tıp, astronomi ve matematik gibi ilimler de tahsil edilmeye başlandı.¹¹¹ Kurtuba Ulu Câmi kütüphânesi, bu şehrin II. Ferdinand tarafından 634 (1237) yılında zaptı sırasında yok edilmiştir.

109 Makkarî'de bu konuda dönemin ulemâsından Hadramî'nin naklettiği ilginç bir anekdot vardır:

Kurtuba'da bulunduğum sırada kitapçılar çarşısına gider aramakta olduğum bir kitabı elde etmeye çalışırdım. Nihayet bir gün bu eserin güzel yazılı ve ciltli bir nüshasına rastladım ve çok sevindim. Müzayede başlayınca fiyatını artırmaya başladım. Ancak her artırmamın sonunda tellal tekrar bana artırılmış bir fiyatla geri dönüyordu. Artık kitap değerini çoktan aşmıştı. Tellala dönerek bu kitabı değerinin üzerine çıkarana bana göstermesini istedim. Üzerinde değerli elbiseler olan bir adamı işaret etti. O şahsa yaklaşıp, "Allah mertebenizi yüceltsin ey aziz fakih! Eğer bu kitabı ille de almak istiyorsanız ben çekileyim. Zira kitap değerinin çok üzerine çıktı", dedim. Bana dönerek, "Ben din bilgini değilim, kitabın neye dâir olduğunu da bilmiyorum. Ancak bir kütüphâne kurdum ve bu kütüphâneyle şehrin soyluları arasında ün yapmak istiyorum. Kitaplarımın arasında tam da bu kitabın sığacağı kadar bir boşluk kaldı. Cildinin ve yazısının güzelliğini görünce fiyatına aldırmadan bu kitabı almak istedim. Bende para Allaha şükür çok", dedi.

Hadramî diyor ki ben de kızgınlıkla şöyle demek ihtiyacını hissettim, "Evet para senin gibilerde var. Allah cevizi dışı olmayana veriyor. Bu kitapda ne olduğunu bilen ve ondan istifade etmek isteyen ben ama benim param yok. Bu da benim o kitaba erişmemi engelliyor."

Ahmed bin Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, *Nefhu'r-tîb*, yay. haz. İhsan Abbas, c. 1, Beyrut 1968, s. 463.

110 Makkari et-Tilimsânî, *Nefhu'r-Tîb*, c. I, s. 462; Muhammed İbrahim Zağrut, *a.g.m.*, s. 338-339.

111 Juan Vernet, Julio Samso, "The Development of Arabic Science in Andulisia", *Studies in the Making of Islamic Science: Knowledge in Motion*, c. 4, yay. haz. Muzaffar Iqbal, Ashgate, Surrey 2012, s. 24. Kurtuba Ulu Câmi'nde kitaplar mihrabın sağında ve solunda yer alan kitap dolaplarına yerleştirilmişti. Muhammed Menûnî, "Nemâzicün min Enzimetî'l-Hizânâtî'l-Umûmiyyeti bi'l-Mağribî'l-Vasît", *Kabe-sün min 'Atâ'i'l-Mahtûtî'l-Mağribî*, c. II, Beyrut 1999, s. 634.